مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب

محمد اسلم رسولپوری

میں سمجھداں مارکسیت انسانی سالویشن دا فلسفہ اے تے مارکسی ادب انسان کوں اوندیں مادی حالتیں دا شعور ڈیندے۔ آلتھیو سے تے مارکیوزے دے مطالعے دے بعد آکھ سکداں ریاست سماج تے اپنے کنٹرول کوں مضبوط کرن کیتے ادب کوں وی اداراتی (Institutionalize) کرن دے حربے حیلے کریندی اے اتے انعام و اکرام جاری کر کے نام نہاد قومی آئیڈیالوجی دے تبلیغی ادبیں دی جماعت تیار کریندی اے جیرھے کتھئیں ایونٹ گارڈ لکھاری سڈیندن تے کتھئیں " کافی تحریک " دے سریت پسند شاعر بن تے پھردن۔ حقیقت وچ اے لوک، ادب دے ذریعے سماجی تے شعوری ارتقا کوں روکن تے Status Quo کوں زندہ رکھن والے آلہ کار ہن۔

ادبیں کان جدوجہد صرف رتے پیلے جھنڈے چاون دا ناں نئیں۔ ریاست توں انعامات قبول نہ کرن یا ول سردا کم و بیش طوائفانہ خطاب رد کرن وی ادب کوں اداراتی بناون (تے ریاستی کنٹرول) دے خلاف ادیب دی مزاحمت ہو سکدی اے۔ فوک آرٹس تے لوک ادب تے کم وی ایں جدوجہد دا حصہ اے۔ کیوں جو لوک ادب Institutionalized ہرگز کو ئینی۔ میڈا نظریہ رہ گئے تخلیقی شاعری جتنا لوک شاعری دے نیڑے تھیسی اتنا اوندے وچ سوہنپ تے ندرت اوسی تے ساڈا سرائیکی قومی تشخص وی نشابر تھیسی۔ ایندے پیش نظر میں خواجہ فرید دے بعد اشولال کوں سرائیکی دا عظیم شاعر اہداں تو نے جواوندا روایتی ترقی پسند فکر نال کئی گانڈھا نئیں بندا۔

مارکسیت ہمیشاں ہیومن سولی ڈیریٹی تے میڈا یقین پختہ کرائے تے میں ایندے اثر تلے سرائیکی فوک آرٹس (ساڈی موسیقی، ساڈی جھمر وغیرہ) بارے لکھن شروع کیتا۔ صدیں توں انسانی معاشرے وچ نسل پرستی، دین دھرم، تے علاقائیت وغیرہ انسانیں وچ تفریق و تمیز کوابھارے۔ جڈاں جو کلھیں فوک آرٹس انسانی یکجہتی دے شعور کوں قائم و دائم رکھیے۔

میڈے اجو کے تنقیدی خیالات میڈے اندر کٹر مارکسی نقاد دی موت دے بعد پیدا تھین۔ میڈی فکر کوں مجھن والے دانشور میڈے اتے مارکسیت نال Betrayal دا الزام لیسن۔ پر میکوں بدلدیں ویلھیں نال ڈو قدم اگونہیں رکھن تے مان اے۔

محمد اسلم رسولپوری

مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب

محمد اسلم رسولپوری

سرائیکی پبلی کیشنز رسول پور

Marxist Standpoint and Our Literature

by

M. Aslam Rasoolpuri

ناں کتاب: مارکسی نقطۂ نظر تے ساڈا ادب

لکھاری: محمد اسلم رسولپوری

کمپوزنگ: حسیب الرحمان

ٹائٹل: کارل مارکس دی تصویر

چھپیندڑ: سرائیکی پبلی کیشنز رسولپور

چھاپہ خانہ: حاجی حنیف اینڈ سنز پرنٹنگ پریس لاہور

پہلا چھاپہ (اُردو): 1974

ڈوجھا چھاپہ (سرائیکی): 2014

مل: چالی روپے

تتدریہ

II

III

میکسم گورکی دے ناول

"ماء"

دے ناویں

منڈھلی گالھ

(ڈوجھی اشاعت)

ایں کتابچے دے ذریعے سرائیکی وسیب دے اردو تے سرائیکی لکھاریں کوں مارکسی تنقید دے نظریے نال متعارف کروایا گیا ہا۔ ایندی تاریخی اہمیت پاروں اینکوں کہیں ردوبدل دے بغیر سرائیکی زبان وچ شائع کیتا ویندا پئے۔ اینکوں سرائیکی ادب وچ ترقی پسندیت دا مینی فیسٹو آکھیا ونج سگدے۔ تاہم میڈی تنقیدی فکر ارتقا دے کئی مراحل طے کر گئی اے۔

محمد اسلم رسولپوری

21 جنوری 2014ء

تعارف

میکوں کتابچے "مارکسی نقطہ نظر تے ساڈا ادب" دے بارے وچ ایہہ عرض کرݨ ضروری لگدے جو ایہہ اپݨے موضوع تے ہک سرسری تے مختصر مطالعہ اے۔ فرصت دی کمی تے ڈوجھے ذرائع دی کمی نہ ہوندی تاں یقیناً ایہہ ہک ضخیم کتاب ہووے ہا۔

میں اتھاں اپݨے مہربان سنگتی پروفیسر سلیمان بدر (گورنمنٹ کالج ڈیرہ غازیخان) دا تھوریت ہاں کیونجو انہیں میکوں ایں موضوع تے لکھݨ دی اک ڈِتی۔ جے او ایہہ اک نہ ڈیندے تاں شیت ایہہ مقالہ کڈاہیں نہ لکھیا ویندا۔

ایندے نال رئیس عدیم تے کاوش عباسی دا وی ممنون ہاں جنہیں فکری تے علمی طور تے ایں مقالے دے سنگھرپ وچ ہتھ ونڈائے۔

محمد اسلم رسولپوری (ایم۔اے)

27 اکتوبر 1974ء

فلسفیں صرف اِج تئیں دنیادیاں مختلف وضاحتاں پیش کیتن؛ اصل کم ایکوں بدلݨ دا ہے۔

کارل ہنرخ مارکس

ادب دی تعریف: ایں توں پہلے جو میں ادب دے بارے مارکسی نقطۂ نظر ڈساواں میکوں ادب دی تعریف کرگھنڑی چاہیدی اے۔ "ادب انسان دیں انہیں جذبات تے خیالات دا منظوم یا خوبصورت نثری اظہار دا ناں اے جیڑھے انسانی زندگی دے حالات اتے اسباب دا نتیجہ ہوندن۔" ایں نقطۂ نظر نال ہک طبقاتی سماج وچ ادب وی طبقاتی ہوندے کیونجو اوہ نہ صرف اپنڑے تخلیق کار یعنی ادیب دی بلکہ اوندے طبقے دی سوچ تے فکر دی وی نمائندگی کریندے۔ ایں سانگے مارکسیت دے نظریے دی رو نال جڈاں انسان ظالم تے مظلوم طبقیں وچ ونڈیج گئے تاں ادب وی ڈو حصیں وچ ونڈیج گیا۔

ادب دے بارے مارکسی نقطۂ نظر: ادب دا ہک حصہ ظالم طبقے دے مفادات، خواہشیں تے خیالیں دی نمائندگی کرنڑ لگیا تے ڈوجھا حصہ مظلوم طبقے دے مفادات، خواہشیں تے خیالیں دی عکاسی کھڑا کریندا ہا۔ ایہا وجہ اے جڈاں وی انہاں ڈو طبقیں دے وچ کئی جنگ تھئی تاں مختلف طبقیں دے شاعریں تے ادیبیں اپنڑی اپنڑی تخلیقات دے ذریعے اپنے اپنے طبقے کیتے کم کیتا۔ ایں طرانویں جیڑھا ادب مظلوم طبقے کوں اپنڑے

حقوق گھنڑ کیتے تیار کریندا ریہااو ترقی پسند ادب آکھیا گیا تونْے جوایندیاں شکلاں اجوکے ترقی پسند ادب کنوں مختلف ہن۔ کیونجو ایندے وچ پدھری قسم دی طبقاتی سوچ کوئناں ہئی۔ لیکن ایندے باوجود وی لینن انجھے ادب کوں زندہ رکھنڑ دی حمایت کیتی۔ ات واسطے اج سویت یونین وچ قدیم ادیب تے شاعر مثلاً لیوٹالسٹائی، فیودور دوستوئیفسکی، پشکن، چیخوف تے گوگول وغیرہ دیں لکھتیں کوں وڈے نمایاں انداز نال شائع کیتا ویندے۔ انہیں وچ حقیقت پسندی تے بعض جہیں تے انقلابیت داگوڑھا پرچھانواں ملدے۔

بہرحال مارکیست دے نیڑے ادب دی نوعیت واضح طور تے طبقاتی ہوندی اے۔ ایں سانگے اوں اپنے معاشی نظریات دے نال نال ایں گالھ داوی اعلان کیتا جو اونکوں ادب دے صرف اوں حصے نال دلچسپی اے جیرھا پرولتاریہ دے مفادات، خواہشیں تے جذباتیں دا آئینہ داراے تے اُنہیں کوں اُنہاں دی وڈائی تے فتح دا یقین ڈیواتے اپنے حقوق تے سوجھل مستقبل جیتنڑ دی امک ڈیندے۔ مارکسیت انجھے ادب کوں زندگی آموز ادب اہدی اے۔ اوندے نیڑے ایہو او ادب اے جیرھا انسان دے اندر جیونڑ دا حوصلہ پیدا کریندے۔

ادب دی اہمیت:۔ جے تئیں ادب دی اہمیت دا تعلق اے مارکسیت دے نیڑے اوندی اہمیت اٹل اے۔ لینن ادب کوں "مشین دے پرزے" نال تشبیہ ڈیتی اے۔ جیویں کہیں مشین دے پیچ کڈھ ڈیوتاں او بے کارتھی تے رہ ویندی اے ایویں اگر کہیں سماج کنوں اوندے ادب کوں کڈھ ڈتا ونجے تاں اووی ہک گونگے، جامد تے کھڑتل جہیں سماج دچ بدل تے رہ ویندے۔

لینن دی حیاتی دے حالات کنوں لگدے او اپنی حیاتی دے شدید بحرانی جھاڑیں وچ وی ادب دی اہمیت دا قائل ہا اتے اوایں کنوں سکون تے تازگی گھندا ہا جینکوں ولیم جیمز Moral Holiday اہدے تے جیندے نال ساڈے وچ عملی زندگی دی نویں تاب آندی اے۔

ایں طرحاں کارل مارکس وی ادب کوں باقاعدہ پڑھدا ہا۔ اوندے پسندیدہ ادیبیں تے شاعریں وچ ہومر، ورجل، شیکسپیئر، دانتے، گوئٹے تے شیلے شامل ہن۔

بہر حال مارکسیت ادب دی اہمیت دی زبردست قائل اے تے او ایندے نال سماج وچ انقلابی تبدیلیاں کرݨ چاہندی اے تے اتھے ادب دی پر جوش حمایت وی کریندی اے جیرھا اشتراکی سماج کیتے پرولتاریہ طبقے کوں تیار کرتے اوندی جدوجہد وچ اوندے نال تھیوے۔

دیگر نظریات تے مارکسیت: ایں زندگی آموز ادب دے نظریے دے علاوہ، جینکوں عام طور تے ترقی پسند (Socialist Realism) ادب یا ادب برائے زندگی آکھیا ویندے، مارکسیت ادب دے ڈوجھے تمام نظریات کوں رد کریندی اے۔ خاص طور تے ادب برائے ادب دے نظریے کوں۔ کیونجو ایں نظریے تے یقین رکھݨ آلے ادیب نہ صرف سرمایہ دارانہ نظام دی بقا دی حمایت کریندن بلکہ ہمیشاں استحصال کرݨ آلے طبقے دا ساتھ ڈیندن۔ کارل مارکس دے سوانح نگار فرانز ماہرنگ لکھدے جو کارل مارکس ادب برائے زندگی دے نظریے کوں خطرناک شئے سمجھدا ہا۔

غیر جانبداری دا ڈھٹ: ادب برائے ادب دے حامی اپنے غلیظ نظریات کوں لکاوݨ کیتے عموماً غیر جانبداری دا ڈھونگ رچیندن۔ حالانکہ اے ہک انجھی شئے ہے جیندے

اُتے عمل ممکن کوئینی جڈاں سماج ڈو حصیں وچ منقسم اے تاں لازمی طور تے ہر بندے دی ہمدردی کہیں نہ کہیں طبقے نال ہوندی اے او خود وی انہیں طبقیں وچوں کہیں ہک دے نال معاشی تے سماجی طور تے وابستہ ہوندے۔ ایں سانگے غیر جانبداری دا مطلب بقول ماؤزے تنگ ''سچ تے کوڑ دے وچ ترجیحی کئی صورت کوئینی ہوندی۔ اگر ہووے وی تاں او سمجھوتے دی ہوندی اے۔ جیڑھی ہمیشاں بالادست تے ظالم طبقے دی بانھی ہوندی اے۔''

فرائیڈ دا نظریہ جنس: ایندے علاوہ ہک بیا وی نظریہ اے جینکوں فرائیڈ دا نظریہ جنس آکھیا ویندے۔ بعض ادیب تے شاعر ایں نظریے تے جان ڈیندن۔ اردو ادب وچ میرا جی دی شاعری تے ممتاز مفتی دے افسانے ایں نظریے دی حمایت کریندن۔ مارکسیت دے نیڑے، بقول ممتاز حسین، "لاشعور کوں صرف جنسی تجربیں تک محدود کرڈیوݨ دا نظریہ تے اپنے احساس کوں اصل حقیقت سمجھݨ دا نظریہ خالص رجعت پسندانہ اے۔ ایندے نال سرمایہ دارانہ نظام دیاں پاڑاں مضبوط تھیندین۔ اے خارجی دنیا کوں ادب کنوں خارج کرڈیوݨ دا نظریہ اے۔ انسانی ذہن تے احساسات کوں طبقاتی جنگ ڈیکھݨ کنوں رکیندے۔ اے نظریہ کہیں وی شئے دی خارجیت تے آزاد وجود کوں نہیں منیندا۔۔۔۔۔۔۔۔ مظلوم طبقیں کیتے زہر ہلاہل دے سانویں اے۔" ایں سانگے فرائیڈی ادیب طبقاتی بھڑاندکوں وی جبلت جنس دی پیداوار آکھ تے ہوں ویلھے سرکار یا ظالم طبقے دے نال تھی ویندن۔ لہٰذا مارکسیت دے نیڑے ادب برائے ادب دے وانگوں ایہ نظریہ وی بے حد خطرناک اے۔ ایندا مقابلہ کرݨ ضروری اے۔

تخلیقِ ادب دیاں شرطاں: مندرجہ بالا لکھت نال ادب دے بارے میں مارکسیت دا نقطۂ نظر پدھرا کیتے۔ آؤ ہݨ اساں اے ڈیہدوں جو کیا مارکسیت ترقی پسند ادب دی تخلیق کیتے کجھ شرطاں دا تعین کریندی اے یا کوئیناں۔۔۔۔۔۔۔۔ حقیقت تاں ایہہ ہے مارکسیت ایندے کیتے کجھ شرطیں دا تعین ضرور کیتے، اتے او ایں سانگے جو ادب عوام کیتے زیادہ موثر تے مفید ثابت تھیوے۔ ایں سلسلے وچ اوسبھ توں پہلے ایں گالھ تے زور ڈیندے جو محنت کشیں دی حیاتی کوں کولھوں کنوں ڈٹھا ونجے ورنہ ایندے باجھوں انہیں دے بارے حقیقت پسندانہ تے سچے ادب دی تخلیق ناممکن ہوسی۔ ماؤزے تنگ اپنی لکھت "فن و ادب دے مسئلے" وچ اہدے "محنت کش طبقے دے مسئلیں دا شعور حاصل کیتیں بغیر، ایں طبقے دی حیاتی کوں نیڑے توں ڈٹھیں باجھ تے ایں طبقے نال قریبی تعلق بݨائیں بغیر تساں لوک انہیں افراد تے طبقے دی طبقاتی نوعیت کوں نو ھے جاݨ سکدے۔ جے نام نہاد دانشور حضرات مزدوریں، سپاہیں تے کسانیں دی طرز زندگی دا کوڑا چولا پا گھنن تاں اوندی اصل حقیقت نیم بورژازی ہی رہسی۔"

ایں سلسلے وچ ڈوجھی شرط عوامی زبان دا استعمال اے جے کئی ادیب اپنی تخلیقات کیتے وڈی فاضلانہ تے مصنوعی زبان استعمال کرے جیندے نال انڑ پڑھ تے گھٹ تعلیم یافتہ محنت کشیں کیتے ابلاغ ناممکن ہووے تاں مطلوبہ مقصد نئیں گھد اونج سکدا۔ ایں سلسلے وچ ماؤزے تنگ اہدے "جے اساں عوامی زبان کنوں پاند چھڑا گھنوں تاں فن تے ادب دی تخلیق بے معنی تھی ویسی۔۔۔۔۔۔ تساں جتنی وی بناوٹ اختیار کر گھنو۔ تساں جتنا اپنے طرز تحریر توں اپنی علمیت بگھارو۔ ہوں شاہت نال عوام تو آڈے

جذبات تے خیالات کوں لت مار ڈیسی۔" ایں اقتباس دے سوجھلے وچ اے گالھ پدھری تھئی اے جو غیر عوامی زبان دے استعمال دے نال نہ صرف انقلاب دے حق وچ کئی مفید نتیجہ نئیں نکلدا بلکہ ایندا اثر وی پٹھا تھیندے۔

ترقی پسند ادب دی تخلیق کیتے ترجیحی شرط فن تے مقصد دا امتزاج اے۔ جے کہیں تخلیق وچ مقصدیت موجود ہووے پر اوندی فنی اہمیت کوئیناں ہووے تاں مارکسیت دے نیڑے اینجھا ادب بے کار تے غیر موثر ہوندے۔ ایندے برخلاف جے کئی فن پارہ فنی حیثیت نال شہکار ہی کیوں نہ ہووے لیکن ایندے وچ انقلاب دشمنی پاتی ونجے تاں اووی مارکسیت دے مطابق بالکل لغو اے۔ ایں حوالے نال ماؤزے تنگ واضح انداز وچ مارکسیت دا نقطۂ نظر بیان کریندیں ہوئیں لکھدے۔

"سیاسی طور تے کئی ادب کتنا ہی ترقی پسند کیوں نہ ہووے فنی حسن دے باجھوں سبھ کجھ بے معنی تے غیر موثر اے۔ اساں صرف اینجھے فن کوں ہی رد نئیں کریندے جیندے وچ انقلاب دشمنی دی روح ہووے بلکہ اینجھیں تخلیقات کوں وی قابل مذمت سمجھدوں جیند اسٹائل اشتہاری تے نعرے باز طرز دا ہووے"۔ ایں اقتباس دے سوجھلے وچ او تمام تخلیقات غیر معیاری سڈیندین جیندے وچ انقلاب دی گھن گرج تاں پاتی ونجے پر فنی حسن دا ناں نشان وی نہ ہووے۔ ایں وجہ پاروں تمام وڈے وڈے ترقی پسند ادیب تے شاعر مثلاً گورکی، پٹوفی، پبلو نرودا، بریخت، فاکس، لوہسون، ناظم حکمت، مخدوم محی الدین، فیض احمد فیض، سردار جعفری، کرشن چندر، ساحر لدھیانوی، امرتا پریتم، شولوخوف، اتے تنقید وچ ممتاز حسین دیں تخلیقات وچ فن تے مقصد دا

سوہݨاامتزاج پاتا ویندے۔

اتلیں سطریں کنوں اے گالھ پوری طرحاں کھل گئی اے جو مارکسیت دے نیڑے اوں ادب دی اہمیت اے جیرھا واضح طور تے ترقی پسند طاقتیں دا نمائندہ ہووے اتے اوندے ذریعے، پورے جوش تے جذبے نال، کروڑیں محنت کشیں کوں انقلاب کیتے تیار کرݨ چاہندا ہووے۔

II

ہن ساکوں مارکیست دی روشنی وچ اردو ادب تے ہک سرسری نظر سٹݨی چاہیدی اے۔

پراݨا اردو ادب: جے تئیں قدیم اردو ادب دا تعلق اے۔ ایندی پرورش ترٹدے ہوئے جاگیردارانہ نظام وچ تھئی اے۔ تہوں ایندے تمام تر اثرات اردو ادب وچ ملدن۔ جے انفرادی طور تے ڈٹھا ونجے تاں پراݨی نثر وچ میر امن دی ''باغ و بہار'' جاگیردارانہ دور دی مردی ہوئی تہذیب دی عکاسی کریندی اے۔ جیندے وچ منطقی طور تے مایوسی دے اثرات غالب ہن۔ بالکل ایہا حالت میر تقی میر دی شاعری دی اے۔ او اپݨے دور دے کرب دی نمائندگی کریندیں ہوئیں مایوسی تے ناامیدیں دا شکار ہِن۔ ایں دور وچ البتہ نظیر اکبرآبادی ہک اینجھا شاعر ضرور ملدے جینکوں عوامی شاعر آکھیا ونج سکدے۔ کیونجو اوں اپنی شاعری دے موضوعات نہ صرف عوام دی زندگی کنوں گھدن بلکہ زیادہ تر زبان وی انھیں دی استعمال کیتی اے۔

غالب وڈی حد تئیں ہک حقیقت پسند شاعر ہا۔ اوندی شاعری انسانی زندگی دے جذبات دی عکاسی تے جاگیردارانہ سماج دی مردی ہوئی تہذیب تے طنز اے۔ پر او وی طبقاتی کشمکش دا اندازہ نہ کر سکیا۔ حالی، اکبر تے اقبال دے کلام کوں جے زندگی

آموز آکھیا ونج سگدے لیکن اے تریئے مذہب پرستی داشکار نظر آندن ۔نویں تہذیب دے خلاف واویلا مچیندن تے لوکیں کوں ارتقا کنوں روکݨ کیتے پرانے دور ڈو پچھوتے گھن ویندن ۔لیکن بری طرحاں ناکام وی تھیندن اتے ایں طرا نویں رجعت پسندی دے کھڈے وچ ونج ڈھہندن ۔

ایں دور وچ جے نثر دی پٹ پھلور کیتی ونجے تاں اوندا وی حال پتلا اے۔"فسانہ آزاد" جاگیردارنہ تہذیب دا مرثیہ وی ہے تے مذاق وی۔سجاد حیدر یلدرم دے افسانے قطعی طور تے رومانی تے رجعت پسندانہ ہن ۔ڈپٹی نذیر احمد دے ناول جاگیردارانہ اخلاق کوں جواوݨ دی بجھ درک تے سرمایہ دارانہ تہذیب کوں روکݨ دے اہر تے مبنی ہن۔ جیرھے اُکی رجعت پسندی دی صف وچ اندن ۔ایں دور دے آخر وچ پریم چند ہک اینجھا افسانہ نگار تے ناول نویس ملدے جیرھا عوام کیتے اپݨے فن کوں وقف رکھدے ۔او انھیں دی حیاتی دی عکاسی کریندے تے انھیں دی حالت کوں بہتر بناوݨ تے زور ڈیندے۔تونڑے جواو انقلاب دی بجائے اصلاح پسندی داشکار ضرور ہے ول وی مجموعی طور تے اوندیاں تخلیقات غنیمت ہن ۔

ترقی پسند ادب: اتھاں پریم چند تے اردو ادب دا ہک دور ختم تھیندے تے ول اتھیں ہک نواں دور شروع تھیندے جینکوں ترقی پسند ادب دا سنہری دور آکھیا ونج سگدے ۔ ایں دور دا آغاز 1936ء کنوں تھیندے جڈاں چوں نوجوان ترقی پسند ادیبیں تے شاعریں انجمن ترقی پسند مصنفین دا منڈھ بدھا تے ایندا منشور تیار کیتا ۔انھیں لوکیں وچ پریم چند تے حسرت موہانی شامل ہن ۔ایں انجمن دے سرگرم رکن تے سیکرٹری سید سجاد ظہیر ہن ۔

انجمن ترقی پسند مصنفین جڈاں اپنا کم شروع کیتا تاں اوندی سوچ مکمل طور تے مارکسی ہئی۔ او ادب دے ذریعے مزدوریں تے کسانیں کوں تیار کرݨ چاہندی ہئی۔ ایں سانگے اوں مکمل طور تے انقلابی تے رجائیت پسند ادب پیدا کیتا۔ ایں انجمن سردار جعفری، فیض احمد فیض، احمد ندیم قاسمی، مخدوم محی الدین، اسرار الحق مجاز، کیفی اعظمی، ظہیر کاشمیری، ساحر لدھیانوی، فارغ بخاری، سلام مچھلی شہری، آغا اعجاز اکرم جہیں تے کئی ڈوجھے شاعر پیدا کیتے۔ جنہیں اپنے لافانی شہ پاریں نال عالمی شہرت حاصل کیتی اتے تحریک کوں وی اگو تے ودھایا۔ ترقی پسند نثر لکھن آلیں وچ سید سجاد ظہیر، کرشن چندر، راجندر سنگھ بیدی، احمد علی، احتشام حسین، ممتاز حسین، احمد ندیم قاسمی اتے کئی ڈوجھے سامݨے آئے۔ جنہیں اپݨے افسانیں تے تنقید دے ذریعے اردو ادب کوں مالا مال کیتا اتے محنت کشیں دی حیاتی دی عکاسی دے نال نال انھیں دے سیاسی شعور کوں وی تیز کیتا۔ ایں دور دے وچ ترقی پسند شاعری تے افسانیں دے کئی مجموعے وی شائع تھئے۔ جیندے وچ سرکار نے کتاب لڑی "انگارے" کوں ضبط کر گھدا۔ تحریک دی ٹور کوں تکھا کرݨ کیتے بہوں سارے رسالے میدان وچ آئے جیندے وچ "نیا ادب" تے "ادب لطیف" شامل ہن۔ انھیں اپݨے مشن کوں کامیابی نال نبھایا بلکہ گھر گھر تئیں پچایا۔ بعد وچ ایں تحریک وچ "سویرا"، "روح ادب" تے "نقوش" وی رل گئے۔

بہر حال ترقی پسند ادب دا ایہہ ہک زوردار دور ہا۔ جیرھا تقسیم ہند تئیں کامیابی نال چلدا رہ گیا۔ اتے جیندی کہانی سید سجاد ظہیر مرحوم اپنی لکھت "روشنائی" وچ ڈاڈھے سوہݨے انداز نال پیش کیتی اے۔ پر تقسیم دے بعد کئی ادبیں کوں اپنا گھر بار چھوڑنا پئے

گیا۔ نقل مکانی پاروں حالات دی تبدیلی، تقسیم وچ لکھاں بندیں دے قتل، سہنس خاندانیں دی بربادی، تہذیب وثقافت دی تباہی، کجھ جہاڑیں بعد پاکستان وچ انجمن تے پابندی تے اگواݨ ادیبیں تے شاعریں دی گرفتاری تے اوندے بعد پٹی بورژوا موقع پرستی تحریک کوں کملا ݙتا۔ پر ول وی کئی نویں لکھݨ والے پیدا تھئے جنہیں اج دی ترقی پسند ادب دے ݙیوے کوں زوردار اندھاری وچ وی بال رکھئے۔ انھیں لوکیں وچ حبیب جالب داناں خصوصی طور تے قابل ذکر اے۔

بھارت وچ البتہ ایہہ تحریک پاکستان توں زیادہ بہتر رہی اے کیونجو پاکستان دی نسبت بھارت وچ عوام کوں سیاسی آزادی زیادہ میسر ہئی۔ چونکہ کافی جہاڑیں کنوں پاکستان دے اوندے (بھارت) نال تعلقات خراب ہن۔ ایں سانگے اُتھاں دے ادب دا لیکھا کرݨ ساݙے کیتے اوکھا اے۔ البتہ پچھلے جہاڑیں اے تعلقات ول بحال تھین امید اے ایں سلسلے وچ کجھ آکھݨ ممکن تھی سگسی۔

فرائیڈی ادب: ترقی پسند ادب دے ایں دور وچ کلاسیکل ادب تقریباً اپݨی موت آپ مر گیا ہا۔ پر ادب برائے ادب داناں چاوݨ والیں فرائیڈی نظریہ جنس دا سہارا گھن تے اینکوں اڳوں تے ودھایا اتے ایں موضوع تے افسانیں تے نظماں لکھیاں۔ انھیں ادیبیں وچ منٹو، عصمت چغتائی، حسن عسکری (افسانہ "چاہ دی پیالی") ممتاز مفتی تے میراجی دے ناں گھدے ونج سگدن۔ جیویں جو ایں مقالے دے پہلے حصے وچ ݙسایا ونج چکے ایہہ ادب قطعی طور تے رجعت پسندانہ ہوندے ایں سانگے ایندا ترقی پسندیت نال کئی تعلق کوئے نی۔

جدید شاعری: تقسیم دے بعد ترقی پسند ادب دی تخلیق اچ جیرھی کمی تھئی ہئی اوندے

نتیجے وچ پاک و بھارت وچ شاعری دی ہک نویں قسم رواج پا تا جینکوں جدید شاعری آکھیا ویندے۔ ایہہ شاعری کلاسیکل شاعری دے مقابلے وچ یقیناً نویں اے۔ ایں سانگے ایندے سوجھلے کنوں بہوں سارے لوکیں دیاں اکھیں چھبڑ پئے گیاں۔ او ایندے اتے بروقت تنقید کنوں قاصر ہن۔ ایندا نتیجہ اے نکھتا جو کئی نویر نکھڑ آلیں دی جوان نسل دا چنگا بھلا حصہ ایں کنوں متاثر تھی گیا۔ حالانکہ ایں شاعری دا با قاعدہ کئی موضوع تے مقصد کوئیناں ہا۔ کلاسیکل شاعری دی بدلی ہوئی ہک شکل ہئی۔ اتے ایں قاری دے ذہن وچ تجرید تے زندگی کنوں فرار دا رنگ بھریندیں ہوئیں اوندے طبقاتی شعور کوں مٹا ڈتا۔ ایندے نال نہ صرف محنت کشیں دی کاز کوں نقصان پچا بلکہ ترقی پسند ادب دے اثرات وی مٹن لگے ایں سانگے ترقی پسند ادبیں تے شاعریں دا فرض اے جو اوفرائیڈی ادب دی طرحاں اینکوں وی رد کرن۔ کجھ عرصے کنوں ایں شاعری دی ہی جدید شکل سامنے آئی اے۔ جیندے وچ قاری کیتے ابلاغ کوں ضروری نئیں سمجھا ویندا۔ ایہہ بیمار ذہن دی پیداوار اے۔ ایں سانگے ایندے اتے وی تنقید ضروری اے اتے ترقی پسندیں کوں ایں کنوں نہ صرف پرے رہنا چاہیدا اے بلکہ ایں بیماری دا گھیرا تنگ کرنا چاہیدا اے۔

III

ڈیرہ غازیخان تے اردو ادب: تمام اردو ادب دی پٹ پھلور دے نال میں چاہنداں جو ڈیرہ غازیخان دے ادب تے خصوصی طور تے نظر سٹی ونجے۔ تونڑے جو ڈیرہ غازیخان وی پاکستان دا حصہ اے تے اتھاں دے اردو ادب دا مطالعہ وی عام اردو ادب دے مطالعے دے ہیٹھ آندے لیکن اتھاں ایندا خصوصی طور تے ذکر کیتا ویسی جو

سارے لکھݨ آلیں چونکہ اتھوں دے ادیبیں تے شاعریں دے نال مل تے کم کرݨے ایں سانگے چنگا ایہو اے انھیں دی رہنمائی کیتے اتھاں دے ادب دا علاحدہ مطالعہ کیتا ونجے۔

جتھاں تئیں ڈیرہ غازیخان وچ اردو نثر دا تعلق اے او تقریباً نہ ہووݨ دے برابر اے تے جو کجھ ہے اوندا ترقی پسند ادب نال کئی تعلق نئیں بݨدا۔ البتہ جے تئیں شاعری دا معاملہ اے او کلاسیکل، ترقی پسند تے جدید شاعری دے حصیں وچ ونڈ تھی سگدی اے۔ کلاسیکل انداز وچ لکھݨ والے صرف چوں شاعر ہن جیرھے تقریباً بڈھے تھی گئین۔ انھیں دی شاعری حسن و عشق، گل و بلبل تک محدود کھڑی اے۔ اتے ایندے اتے بالکل اوہا تنقید صادق آندی اے جیرھی پچھلے ورقیں وچ کلاسیکل شاعری تے کیتی ونج چکی اے۔ اتھاں اتنی وضاحت ضروری اے جو نویں لکھݨ والیں وچ بہوں تھوڑیں اینکوں اپنائے۔

ترقی پسند شاعری: جے تئیں ترقی پسند شاعری دا تعلق اے آغا اعجاز اکرم مرحوم داناں سر فہرست اے۔ انھیں اتھاں ایں شاعری دا منڈھ بدھا تے اینکوں اپنے شاگردیں تے سنگتیں وچ رواج ڈیون دی کوشش کیتی۔ پر افسوس اے آغا صاحب دے مرݨ دے نال انھیں دے شاگردیں لکھݨ چھوڑ ڈتا۔ حالانکہ انھیں وچ کامریڈ رئیس عدیم چنگے شاعر تھی سگدے ہن۔ البتہ انھیں افسانہ نویسی دا آغاز کیتے۔ امید اے ڈیرہ غازیخان دے نثری خلا کوں پر کر سگسن۔

البتہ نوجوان شاعریں وچ اقبال شاہد، انجم صہبائی، کاوش عباسی، ارشاد تونسوی اتے راقم الحروف اینکوں اپنائی کھڑن۔ پر افسوس اینکوں کہیں ہمہ گیر تحریک دا رنگ اجاں تک نئیں مل سگیا۔ ول وی اے کوششاں غنیمت ہن۔ امید اے کہیں نہ کہیں جھاڑے

انھیں کوپھل لگسی۔

جدید شاعری:۔ جے تئیں اتھاں دی جدید شاعری دا معاملہ اے اینکوں ہک نواں ٹولا سینے نال لئی بیٹھے۔ لیکن اصل وچ ایں گروپ دا وجود صرف ایندے اگوان کیف انصاری دے دم دا مرہون منت اے۔ ایہہ سارے حضرات ڈاکٹر وزیر آغا دے گروپ نال گنڈھیے ہوئے ہن۔ اتے انھیں دے نظریہ ادب تے یقین رکھدن۔ پر ایں گروپ ہمیشاں کہیں نہ کہیں سطح تے مارکسی شاعریں دے نال تعاون دا ثبوت ڈِتے۔ اتے اے شئے وی زیادہ تر ایں گروپ دے اگوانڑ دی وجہ کنوں اے۔

سرائیکی ادب: میڈی خواہش اے میں اتھاں مختصراً سرائیکی ادب دا وی جائزہ گھناں تونڑتو آڈے کیتے ایہہ ہک بے تکی گالھ ہوسی لیکن میڈے خیال وچ ڈیرہ غازیخان وچ اردو شاعری دی نسبت ایہہ شاعری زیادہ موثر حیثیت رکھدی اے۔ کیونجو سرائیکی نہ صرف اتھوں دی عوام دی زبان اے بلکہ اتھوں دے شاعریں تے ادیبیں دی مادری زبان وی ایہا ہے۔ اتے ایندے ذریعے او قاری کوں وڈے چنگے طریقے نال متاثر کر سگدن۔ ات واسطے پیپلز پارٹی دی تحریک دے دوران ہک قسم دے پیشہ ور شاعریں چنگا بھلا کم کیتے۔

شاعری:۔ جے تئیں سرائیکی ادب دا تعلق اے او صرف شاعری تے مبنی اے اتے اج تک سرائیکی وچ جیڑھی شاعری تھئی ہے او کلاسیکی قسم کی شاعری اے جیندے وچ ڈوہڑیں تے کافیں دے ذریعے حسن و عشق دا پٹنا پیٹا گئے البتہ بعض صوفی شعراء تصوف کوں وی موضوع بنڑائے۔ جیندے وچ کہیں حد تک انسان دوستی دی مثال ملدی اے۔ ایں سلسلے وچ خواجہ فرید داناں خصوصی طور تے گھدا ونج سگدے۔ جے

تک ترقی پسند شاعری دا تعلق اے اجاں تئیں مارکسی اندازکوں نئیں اپنایا گیا۔ البتہ پیپلز پارٹی دی تحریک دے دوران بھوں سارے شاعریں جذباتی انداز وچ غریبیں دے ڈکھڑیں دا پٹنا پٹیا تے اپنی حالت بدلݨ دی تلقین کیتی چونکہ انھیں دی سوچ منظم طبقاتی شعور کنوں عاری ہئی ایں سانگے او تمام برائیاں دا علاج مذہب وچ گولیندے ہن۔ ایندے نتیجے وچ او پٹی بورژوا موقع پرستی دا شکار تھی تے پیپلز پارٹی دی حکومت دے دوران یا تاں اوندے نال تھی گئے یا کہیں رسیے پاروں گوشہ گمنامی وچ ونج تے ڈوجھے شعراء دے وانگوں حسن و عشق دا ڈکھڑا روݨ لگے۔ ایں سانگے انھیں شاعریں دے انھیں ہنگامی جذباتی ابھارکوں باقاعدہ طور تے ترقی پسند ادب دی تخلیقی کوشش نئیں آکھیا ونج سگدا۔ البتہ غلام حسین زائر دی شاعری وچ کہیں حد تک طبقاتی شعور دا احساس ملدے۔ جے تک جدید شاعری دا تعلق اے سرائیکی وچ اجاں تک ایندا رواج نئیں پیا۔ البتہ کیف انصاری نے اجکل ایں سلسلے وچ کجھ نظماں لکھین۔

آخر وچ میں اتنا عرض کر ڈیواں تونے جو اتھاں سرائیکی شاعری دا ذکر ڈیرہ غازیخان تک محدود ہے لیکن حقیقت وچ تمام سرائیکی شاعری کیتے وی تھی سگدا ہا کیونجو پورے سرائیکی وسیب وچ شاعری دی بالکل ڈیرہ غازیخان جہیں صورتحال اے۔

چند مشورے: میں مقالے دے پاند تے ترقی پسند تحریک نال وابستہ ادیبیں شاعریں تے کارکنیں کنوں درخواست کریساں جو انھیں کوں کوشش کرݨی چاہیدی اے جو او زیادہ توں زیادہ نویں لکھݨ آلیں کوں محنت کشیں دی ایں سیاسی تے ادبی تحریک وچ گھن آون۔ ایندے کیتے ضروری اے سبھ توں پہلے نوجوانیں کوں اڳے آندا ونجے۔ کیونجو پراݨے لکھݨ آلے اپنا ہک امیج بݨا چکن اتے کہیں طرحاں او اینکوں تباہ نئیں کرݨا

چاہندے۔ایں سانگے انھیں تے کوشش کرݨ بے کار ہوسی۔

ڈوجھی شے اے ہے جو نویں لکھݨ آلیں کوں مارکسیت نال ضرور واقف کیتا ونجے ورنہ حالات دے بارے انہاں دے تجزیے غلط ہوسن۔جیندے نال قاریں وچ گمراہی پیدا تھیسی۔بعض اوقات تاں اے وی ڈٹھا گئے جو اینجھے لوک، صحیح طبقاتی شعور نہ ہووݨ دی وجہ نال، خود مزدوریں دے تحریکیں دی مخالفت شروع کرڈیندن۔

تریجھی شے اے ہے جو انھیں کوں ترقی پسند ادب دی روایت دا مطالعہ وی کروایا ونجے تاں جو او ایندے انداز کوں سمجھ سکن اتے او ایندے مطابق تخلیقات پیش کر سکن۔خاص طور تے مارکسی نظریے تے ادب دا مطالعہ سرائیکی شعراء کیتے زیادہ ضروری اے۔کیونجو او عام طور تے دیہات دے رہݨ آلے ہوندن تے مارکسیت بارے صحیح مطالعہ گھٹ رکھدن۔

آخر وچ میں اے آکھݨ ضروری سمجھداں نویں لکھݨ آلیں تے زور ڈتا ونجے جو او محنت کشیں دی حیاتی نال براہ راست تعلق پیدا کرن اتے انھیں دی طبقاتی جدوجہد وچ شامل تھیندیں ہوئیں انھاں کوں مارکسی جدلیاتی فلسفے نال لیس کرن۔پر ایندے نال ایں گالھ دادھیان رکھݨ لازمی اے جو انھیں دیاں تخلیقات فنی معیار تے پوریاں لہون۔کتھیں اینویں نہ تھیوے، بقول ماؤزے تنگ، انھیں دا سٹائل اشتہاری تے نعرے بازی دا تھی ونجے جیندے نال تحریک دے مقاصد کوں بجائے فیدے دے نقصان پہنچے۔

مصنف دیاں کتاباں

۱۔ تلاوڑے

۲۔ تنارے

۳۔ لیکھے

۴۔ سرائیکی قاعدہ

۵۔ سرائیکی رسم الخط کی مختصر تاریخ

۶۔ سرائیکی زبان، اوندا رسم الخط تے اوازاں

۷۔ لسانی مضامین

۸۔ سرائیکی دیاں بچکار اوازاں

۹۔ سرائیکی زبان اتے لسانیات

۱۰۔ سچل سرمست

۱۱۔ بیدل سندھی

۱۲۔ حمل لغاری

۱۳۔ سرائیکی قومی سوال

۱۴۔ سرائیکی ادب وچ مٹی دا پندھ (آون والی کتاب)

۱۵۔ سرائیکی لوک موسیقی (آون والی کتاب)

۱۶۔ اشولال دا شعری وژن (آون والی کتاب)

۱۷۔ سرائیکی فکشن تے ایندی شعریات (آون والی کتاب)

۱۸۔ دیونیسس تے اپولو: کجھ تاریخی ڈرامے (آون والی کتاب)